

BİLGE KAGAN YAZITINDA GEÇEN *kök teyeñ* HAYVAN ADI ÜZERİNE
(*Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Bilkent Üniversitesi. Ankara, 2006: Bilkent
Üniversitesi Yayınları, 347-356)

*Yrd. Doç. Dr. Erhan AYDIN**

ÖZET

Bilge Kağan Yazıtının güney ve kuzey yüzlerinin 12. satırında geçen *kök teyeñ* hayvan adı şimdiye kadar değişik şekillerde anlamlandırılmıştı. Özellikle ‘gök sincabı’ şeklindeki anlamlandırma, hayvanın hayalî ya da doğa üstü bir yaratılmış gibi algılanmasına sebep oluyordu. Önerilen bir diğer anlam da ‘mavi sincap’ idi. Her iki anlam da sözü edilen hayvanı tam olarak tanıtmaya yetmemekteydi.

Bu yazıda, *kök* kelimesinin ‘gri’ anlamından hareketle, önerilen anlam ‘gri sincap’tır. Bu hayvanın Latince adının *Marmota bobak sibirica* olduğu ve postunun çok değerli olduğu bilinmektedir. Bugün Moğolların ticaret kaynaklarından birisi olan *tarbagan*’ın (*Marmota bobak sibirica*) Etü. *kök teyeñ* olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Hatta Bilge Kagan Yazıtında bu hayvanın kendisinden değil, postundan söz edildiği önerilmiştir.

Anahtar kelimeler: Bilge Kagan Yazıtı, *kök teyeñ*, gri sincap, *Marmota bobak sibirica*, *tarbagan*.

ABSTRACT

The animal named *kök teyeñ*, which was mentioned on the 12th line of the south and north sides of the Inscription of Bilge Kagan, has been interpreted in different ways so far. Especially, interpreting it as ‘gök sincabı’, used to arouse a perception of an imaginary creature. Another suggested meaning was ‘mavi sincap’. Both interpretations were not sufficient enough to name the said animal.

In this paper, taking the “grey” meaning of the word *kök* into consideration, the suggested meaning is ‘grey squirrel’. It is known that the Latin name of this animal is *Marmota bobak sibirica* and its fur is very valuable. We have tried to state that *tarbagan* (*Marmota bobak sibirica*) Etü., one of the trade sources of Mongols today, is *kök teyeñ*. We have even suggested that not the animal itself but its fur is mentioned on the inscription of Bilge Kagan.

Keywords: Bilge Kagan Inscription, *kök teyeñ*, grey squirrel, *Marmota bobak sibirica*, *tarbagan*.

0. Giriş

Yazıtlarda sosyal hayatla ilgili bazı kelime ve ibareler vardır. Bu kelime ve ibareler sayesinde Kök Türklerin sosyal hayatı hakkında bilgiler elde edilebilmektedir. Kök Türklerin hüküm sürdüğü bölgelerde bulunan ticari mallar ile ele geçirdikleri veya boyun eğdirdikleri milletlerin hediye veya vergi şeklinde sundukları canlı veya cansız ticaret kaynaklarının neler olduğuna, yazıtlarda az da olsa

* Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü/KAYSERİ/TURKEY; erhana@erciyes.edu.tr

değnilmiştir. Bu ticari mallardan birisi de sincap kürküdür. Bu yazıda sincabın, yazıtlarda kullanılan şekliyle *teyeŋ* ~ *tiyiŋ* kelimesinin önünde bulunan sıfat kısmı üzerinde durulacaktır. Önce, *kök* şeklinde geçen sıfat kısmının hangi anlamda kullanıldığını ortaya koyabilmek için önceki çalışmalarda, kelimeye hangi anlamlar verildiği işlenecektir.

I. Önceki Çalışmalar: Bilindiği gibi Koşo-Çaydam gölü ile Orhon nehri arasındaki bir bölgede dikilmiş iki yazıttan biri olan Bilge Kagan (Çin. *Mo-chih-lien*) Yazıtında iki yerde geçen (BK K 12 ve BK G 12) *kök teyeŋ* hayvan adı şu şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

* Radloff 1895: *kök tiyiŋ* ‘blauen Eichhörnchenfelle, blaue Eichhörnchen’ (s. 70-71 ve 80-81). Sözlük: Kuzey diyalektlerinde *tīŋ* olduğunu bildiren Radloff, ayrıca ‘seine Pelze aus Eichhörnchenfell, Grauwerk’ notunu da düşmüştür (s. 129).

* Thomsen 1896: *kök t^äy^äŋ* ‘gök sincapları’ (s. 130 ve 132).

* Orkun 1936: *kök t^äy^äŋ* ‘gök sincapları’ (s. 58 ve 70), Sözlük: *kök täy^äŋ* ‘gök sincap’ (1941: 62).

* Malov 1959: *kök täjiŋ* ‘golubıx belok’ (s. 18-19 ve 23-24), Sözlük: *kök täyiŋ* ‘seraya belka’ (s. 99).

* Tekin 1968: *kök täy^äŋ* ‘blue squirrels’ (s. 246-247 ve 280-281).

* Ergin 1970: *kök teyeŋ* ‘mavi sincap’ (s. 46 ve 86).

* Aydarov 1971: *kök teyiŋ* ‘golubıx belok’ (s. 315).

* Clauson 1972: *kök teyiŋ* ‘grey squirrel skins’ (s. 569a ve 708b).

* Tekin 1988: *kök t(e)y(e)ŋ* ‘gök sincapları’ (s. 32-33 ve 54-55).

* Recebov-Memmedov 1993: *kök tiyiŋ* ‘göy delesi’ (s. 103 ve 107-108). krş. *dele*: ‘yırtıcılar grubundan kürkü kıymetli bir hayvan, sansar. 2. Sansarın derisi’ (Altaylı 1994: 248).

* Tekin 1995: *kök teyeŋ* ‘gök sincapları’ (s. 60-61 ve 78-79).

* Berta 2004: *kök täyiŋ* ‘kék mokusát’ (s. 136, 176 ve 192).

Görüldüğü gibi Clauson’un sözlüğünün dışındaki bütün çalışmalarda *kök teyeŋ* ~ *kök tiyiŋ* sıfat tamlaması ‘gök sincapları’ veya ‘mavi sincaplar’ olarak aktarılmıştır. Yalnızca Clauson ‘grey squirrel skins’ anlamını vermiştir.

II. Anlamlandırma Denememiz: Yazımızın başında da söylediğimiz gibi *kök teyeŋ* sıfat tamlaması Türk runik metinlerinde yalnızca iki yerde, Bilge Kagan Yazıtının kuzey ve güney yüzünün 12. satırlarında geçmektedir. BK K 12’de geçen cümlelerde Bilge Kagan, ülkesini ve milletini nasıl zengin hâle getirdiğinden söz etmiş ve altın, gümüş, ipek, atlar, aygırlar, kara samurlar ve nihayet *kök teyeŋ*leri milletine kazandırdığını söylemiştir.

İkinci *kök teyeŋ* ise aynı yazıtın güney yüzünün 12. satırında geçmektedir. Burada ise Tengri Kagan, babasının ölüm törenine gelenlerin getirdikleri hediyeleri sayarken *kök teyeŋ* adını da anmıştır.

Her iki *kök teyeŋ*i oluşturan *kök* ve *teyeŋ* kelimeleri tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan iki kelimedir. Buradaki sorun, *kök* kelimesinin birkaç anlamından olan “gök” veya ‘mavi’ kelimeleri ile karşılaşmasıdır. *kök* kelimesinin ‘gök’ ile karşılaşılıp ‘gök sincapları’ şeklinde anlamlandırılması bana hep hayalî yaratılmış gibi bir izlenim vermekteydi. Diğer anlam da sincabın ‘mavi’ renkte olması. Metne, ‘mavi sincaplar’ anlamı da pek uygun düşmemekteydi. Tabii buradaki sorun *kök* kelimesi ile ilgilidir. Çünkü *kök* kelimesi birçok anlama gelmektedir. Clauson, *kök* şeklinde yazılan 6 madde başı kelime vermiştir (EDPT 708b-709a). Bizim aradığımız ise renk ifade eden ve

genellikle göğün rengi ile özdeşleştirilen *kök* ‘mavi; yeşil’ kelimesidir (EDPT 708b-709a). Clauson bu maddede ‘gökyüzü’ anlamından geliştiği zannedilen *kök* kelimesinin renk ifadesi için ‘mavi, yeşil, mavi-gri’ şeklinde anlamlar vermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla *kök* kelimesi ‘mavi, yeşil, açık yeşil, açık mavi, gri vs.’ anlamlarında kullanılmış bir kelime idi. Clauson *kök teyiñ* ibaresini ‘their grey squirrel skins’ şeklinde anlamlandırmıştır. Doğal olarak Clauson da sincabın kendisine değil kürkünün değerine işaret etmiştir (EDPT 708b).

Kök kelimesinin renk olarak ‘mavi; yeşil’ anlamından başka ‘gri, boz, kül rengi’ anlamının gözardı edildiği anlaşılmaktadır. *kök* kelimesinin aynı zamanda ‘gri, boz, kül rengi’ anlamında olduğuna dair örnekler aşağıda verilmiştir:

a) Tarihi Türk Dili Alanında: Oğuz Kağan destanındaki *men sinlerge boldum kağan / alalıñ ya takı kalkan / tamya bizge bolsun buyan / kök böri bolsunyl uran ...* cümlesinde geçen *kök böri* sıfat tamlaması da ‘gri, boz kurt’ anlamındadır (Bang / Arat 1970: 20). *kök böri* ibaresi tercümede de ‘bozkurt’ olarak anlamlandırılmıştır (Bang / Arat 1970: 5). Yine destanda *uş bu kök böri oğuz kağanya aytdı* cümlesindeki *kök böri* de ‘gri, boz kurt’ anlamındadır (Bang / Arat 1970: 24). Sözlüğün *kök* maddesinde de ‘gök, mavi, boz’ anlamı verilmiştir (Bang / Arat 1970: 36).

Kutadgu Bilig’in 5375. beytinde *kök teke* sıfat tamlaması Arat tarafından ‘boz geyik’ (Arat 1991: 386) olarak çevrilmiş olmasına rağmen dizinin *kök* ‘mavi, yeşil’ maddesinde ele alınmıştır (Arat 1979: 275). Yine Kutadgu Bilig’in 5378. beytinde geçen *kök böri* Arat tarafından ‘boz kurt’ (Arat 1991: 386) olarak çevrilmiş ancak ibare, dizinin *kök* ‘mavi, yeşil’ maddesinde verilmiştir (Arat 1979: 275). Aynı durum 6194. beyitte de söz konusudur. Semih Tezcan da Kutadgu Bilig dizini ile ilgili çalışmasında *kök* maddesine ‘boz’ anlamının da eklenmesi gerektiğini ifade etmiştir. (Tezcan 1981: 50).

b) Çağdaş Türk Dili Alanında: Alt. *kök* ‘boz’: *kök iyt* ‘boz köpek’ mec. ‘kurt’, *kök kös* ‘boz gözlü’ mec. ‘kurt’ (Gürsoy-Naskali / Duranlı 1999: 121); Karaçay: *kök* ‘gök, mavi, gül rengi (herhâlde kül rengi olacak)’: *k’ök inek* ‘kül renkli inek’ (Pröhle 1991: 57); Tuv. *kök* ‘kır renk’ (Arıkoğlu / Kuular 2003: 71); Kırg. *kök* ‘kır’: *kök at* ‘kır at’ (Yudahin 1988: 498); Anadolu ağızlarında ise *kök* kelimesinin ‘gri, boz, kül rengi’ anlamında da kullanıldığını örneklerden anlamak mümkündür: *gökböri* ‘bozkurt’ (Denizli) DS VI, 2135; *gökçe* (VI) ‘gri renkli öküz’ (İğneciler Mudurnu-Bolu), DS VI, 2135; *gökmen* (II) ‘kül renkli (hayvan)’, (Belviran Gerze-Sinop), DS VI, 2138.

Türkçeden Moğolcaya geçtiği bilinen (krş. TMEN § 1677) *kök* kelimesi Moğolcada da birçok rengi karşılar. *köke* ‘mavi, gök mavisi; yeşil; kül rengi; koyu, karanlık’ (Lessing 2003: 765). Ramstedt de *kök^o* maddesinde ‘mavi, mavi-yeşil, yeşil, kül rengi’ anlamıyla birlikte Moğolca *kök^o mörn* ‘kül rengi at’ örneğini de vermiştir (Ramstedt 1976: 236).

III. Ticaret Aracı Olarak *kök teyeñ*: Türk runik metinlerinden edindiğimiz bilgilerin yanında hem Çin hem de Arap kaynaklarında sincap kürkünden bahsedilmektedir. Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre Çin imparatoru bazı zamanlarda Kök Türklere ticaret yapma imkânı veriyordu. Kök Türkler de ticaret aracı olarak Çin ipeği, kara samur, özlük atlar ve nihayet gri sincap kürkü ticareti yapıyorlardı. Türklerin yaşadığı bölgeleri gezen Arap coğrafyacıları da ticaret araçlarını ve Türk ülkelerindeki hayvan veya değerli eşyaları sayarlarken birçok kez kara samur ve gri sincaptan

söz ederler: *Hudud al-âlem* adlı eser, Issık-göl civarı ile Kırgız kabileleri bahsinde, bölgede bol miktarda misk hayvanı, hutüvv boynuzları, gri sincap ve samur bulunduğundan söz eder (Şeşen 1998: 58). Yine *Hudud al-âlem*'de Toğuzğuz ülkesi bölümünde bu ülkenin misk, siyah, kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenek, sâciba kürkleri, hutüvv boynuzları, yak öküzü derileri ile ünlü olduğunu söyler (Şeşen 1998: 62). Gerdizî, *Zeyn el-ahbar* adlı eserinde Macarlardan söz ederken evlilik töreni bahsinde damadın babasına neler verildiğini şu şekilde anlatır: “Samurdan, kakumdan, sincaptan, sansardan, tilki derisinden, ipek eşyadan ne varsa on elbise kadarlık kürkü toplar bir yaygıya sarar ve damadın babasının atına yükler, bunları onun evine gönderir” (Şeşen 1998: 85). Gerdizî, Bulgarlarla ilgili bölümde ise onların madenî paraları olmadığını, altın ve gümüş yerine sincap derisi verdiklerini söyler (Şeşen 1998: 84). Bütün bunlar bize çeşitli hayvan kürklerinin özellikle de sincap kürkünün para yerine değişim aracı olarak kullanıldığını anlatır.

‘gri, boz sincap’ olarak tespit ettiğimiz bu sincap türünün Latince adı *Marmota bobak sibirica*’dır. Bu türün, *Marmota bobak*’ın bir alt türü olup daha çok Moğolistan ve Tuva steplerinde yaşadığı ifade edilmektedir. Genel ağ (İnternet) yoluyla da desteklediğimiz bilgilere göre Moğolların *tarbagan* dediği bu türün Moğollar için önemi büyüktür. Bugün Moğolistan’da hem etinden hem de derisinden yararlanılmaktadır. (bk. <http://www.das-tierlexikon.de/hoernchen.htm> (15.05.2006); <http://www.marmotburrow.ucla.edu/sibirica.html> (15.05.2006); http://www.world-of-animals.de/tierlexikon/tierart_Murmeltier.html (15.05.2006)). Bu sincap türünün kuyrukları kısa ve ilkbaharda kürk rengi daha açıktır. Bu kürklerin çok değerli olduğu ve etiyile yağının da yendiği bilinmektedir. Moğolistan ekonomisinin bu hayvanın kürklerine bağlı olduğu ifade edilmektedir. Bu türün, üç metrelik tünellerde yaşadığı bilinmekte olup yılda 2 milyon kürk elde edildiği söylenmektedir (Kuru 1999: 639).

Bilge Kağan Yazıtında *kök teyey* olarak geçen bu sincap türünün Mo. *tarbagan* ile aynı hayvan olduğunu düşünmekteyiz. Yalnız *tarbagan*ın tarifi konusunda bir sorun bulunmaktadır. Çünkü *tarbagan* ~ *tarwağan* kelimesi yayınlarda değişik şekillerde ifade edilmiştir: ‘dağ sıçanı’ (Lessing 2003: 1204); ‘das murmeltier’ (Ramstedt 1976: 381); ‘köstebek’ (Arıkoğlu / Kuular 2003: 105) vs. Tabii bu türün ülkemizde ve Avrupa’da yaşamıyor olması hayvanı adlandırmada sorun çıkarmaktadır. Burada önemli olan *tarbagan* = *kök teyey* ‘gri, boz sincap’ eşleştirmesi, Türklerin kelime yapımını nasıl gerçekleştirdiği konusunda da ipucu vermektedir.

IV. Sonuç: BK K 12 ile BK G 12’de geçen *kök teyey* ~ *kök tiyiñ* sıfat tamlamasının ‘gök sincapları’ veya ‘mavi sincaplar’ şeklinde anlamlandırmanın metne uymadığını ve sözü edilen hayvanı yeterince ifade edemediğini düşünerek ibareyi ‘gri (boz, kül rengi) sincap (tarbagan) kürkü’ olarak anlamlandırıyoruz.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

ALTAYLI, Seyfettin (1994): *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

ARAT, Reşid R. (1991): *Kutadgu Bilig. II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- (1979): *Kutadgu Bilig. III İndeks*. Neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan; Osman F. Sertkaya; Nuri Yüce, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ARIKOĞLU, Ekrem; Klara KUULAR (2003): *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDAROV, G. (1971): *Yazık Orhonskix Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII veka*. Alma-ata: Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.
- BANG, W.; Reşid R. ARAT (1970): *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- BERTA, Árpád (2004): *Szavaimat Jól Halljátok*. A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadásá. Szeged: JatePress.
- CLAUSON, S. Gerard (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- DERLEME SÖZLÜĞÜ (1993): c. VI. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DOERFER, Gerhard (1967): *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Band III: Türkische Elemente im Neupersischen. ğim bis káf. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- DS bk.DERLEME SÖZLÜĞÜ
- EDPT bk. S. Gerard CLAUSON.
- ERĠN, Muharrem (1970): *Orhun Abideleri*. İstanbul.
- GÜRSOY-NASKALÍ, Emine; Muvaffak DURANLI (1999): *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KURU, Mustafa (1999): *Omurgalı Hayvanlar*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- LESSING, Ferdinand D. (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MALOV, Sergey E. (1959): *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad.
- ORKUN, H. Namık (1936): *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1941): *Eski Türk Yazıtları IV*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PRÖHLE, W. (1991): *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*. Çev. Kemal Aytaç. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- RADLOFF, V. (1895): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg.
- RAMSTEDT, G. J. (1976): *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae III.
- RECEBOV, E.; Y. MEMMEDOV (1993): *Orhon-Yenisey Abideleri*. Bakı.
- ŞEŞEN, Ramazan (1998): *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2. bs., Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- TEKİN, Talat (1968): *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, The Hague: Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series: 69.
- (1988): *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1995): *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- TEZCAN, Semih (1981): "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine". *Belleten* 178, Nisan 1981, 23-78.

THOMSEN, V. (1896): “Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées”. *MSFOu* 5, 1-224. Türkçeye çevirisi: *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri, Çözülmüş Orhon Yazıtları*. Çev. Vedat Köken. Ankara, 1993. Genişletilmiş ikinci baskı: Ankara, 2002: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TMEN *bk.* Gerhard DOERFER

YUDAHIN, K. K. (1988): *Kırgız Sözlüğü*. Çev. Abdullah Taymas. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

RESİMLER

Resim 1: tarbagan

Resim 2: tarbaganın derisini yuzen bir Moğol

Resim 3: Moğolistan'da tarbagan eti ve derisi ile uğraşan Moğollar

Resim 4: Moğolistan'da tarbagan eti ve derisi ile uğraşan Moğollar

Resim 5: Moğolistan'da tarbagan eti ve derisi ile uğraşan Moğollar